

تعلیقه بر فصوص

فیروزه صادق‌زاده دربان

مقدمه

از میان آثار عرفانی می‌توان گفت فصوص الحکم ابن عربی محوریت جامعی دارد و شارحان بسیاری در اعصار مختلف آن را شرح و تفسیر کرده‌اند. شروع این کتاب بالغ بر یک صد و دوازده اثر به فارسی، عربی و ترکی است.

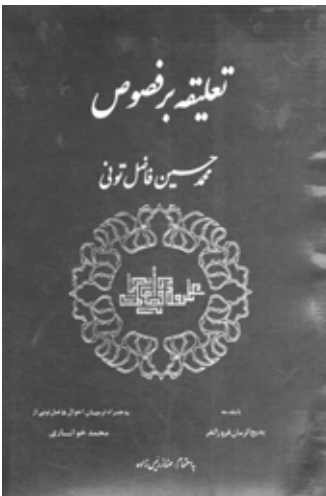
از میان این شروح می‌توان به شرح قیصری اشاره کرد که یکی از جامع‌ترین شروح این متن است. قیصری در مقدمه‌ای بر شرح خود با عنوان «المقدمه»، مسائل عرفانی را به‌طور اختصار بیان کرده است و به قول خودش، فهم بسیاری از مطالب فصوص مبتنی بر فهم مسائلی است که در مقدمه آورده است. بر مقدمه قیصری نیز تعلیقاتی نوشته شده است که از میان آنها تعلیقه مرحوم فاضل تونی را می‌توان نام برد. که به‌رغم حجم اندک، مطالب مهم و ارزنده‌ای دارد. در آغاز این نوشتار به نظر می‌رسد بیان مختصری از زندگی مرحوم تونی خالی از فایده نباشد.

زندگی‌نامه مرحوم تونی

محمدحسین تونی معروف به «فاضل تونی»، سال ۱۲۸۸ ق. در تون (طیس) متولد شد. وی فرزند ملاعبدالعظیم واعظ بود. خواندن و نوشتن را در مدت کوتاهی آموخت، سپس به تحصیل مقدمات ادبیات عرب پرداخت و در همان اوان حافظ کل قرآن کریم شد. در هفده‌سالگی برای ادامه تحصیل به مشهد رفت. پس از مدتی به همراه شیخ محمد، که بعدها در اصفهان به شیخ محمد حکیم معروف شد، به اصفهان رفت و به تحصیل فلسفه و حکمت و تکمیل فقه و اصول پرداخت.

پس از یازده سال، به خراسان سفر کرد، اما بعد از چند ماه مجدداً به اصفهان بازگشت. در راه بازگشت به اصفهان، در تهران به جلسه درس آقامیرزا هاشم اشکوری رفت و پس از مدت کوتاهی جذب ایشان شد و در تهران اقامت گزید. وی در جلسات درس شرح مفاتیح الغیب، اسفار و فصوص الحکم ایشان حاضر می‌شد. او تمهید القواعد را نیز به طور خصوصی‌تر به ایشان آموخت.

پس از رحلت آقا میرزا هاشم اشکوری در مدرسه دارالشفاء به تدریس پرداخت. با تأسیس دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، در آن جا به تدریس فلسفه و زبان و ادبیات عرب مشغول شد. آیت الله العظمی بروجردی لقب «عمادالعلماء المتألهین» و ادیب نیشابوری لقب «فاضل» به وی اعطا کردند. فاضل تونی پس از عمری تعلیم و تعلم سرانجام در بهمن ماه ۱۳۳۹ شمسی چشم از جهان فروبست.

محمدحسین فاضل تونی،
تعلیقه بر فصوص،
به اهتمام: مهناز رئیس‌زاده،
نشر مولی، چاپ اول، ۱۳۸۶.

مهم‌ترین آثار چاپ شده وی عبارت‌اند از:

۱. جزوه صرف که شامل تجزیه و ترکیب آیاتی از قرآن کریم به همراه نکاتی از تفسیر و معانی و بیان، کلام، حکمت و عرفان است و در مؤسسه وعظ و خطابه منتشر شده است.
۲. تعلیقه بر شرح فصوص که شامل اشارات و دقایق عرفانی و به منزله رساله دکتری اوست.
۳. منتخب قرآن و نهج‌البلاغه که مجموعه‌ای است از آیات قرآن کریم و کلمات قصار و چند خطبه از نهج‌البلاغه به همراه شرح لغات مشکل آن.
۴. قسمت نحو کتاب‌های صرف و نحو و قرائت که برای سال اول، دوم و سوم دبیرستان تهیه شده بود.
۵. منتخب کلیله و دمنه عربی عبدالله بن مقفع و وفیات الاعیان ابن خلکان با شرح و ایضاح لغات مشکل آن دو.

۶. جزوه منطق که تقریرات وی در رشته فلسفه دانشکده ادبیات است.

۷. حکمت قدیم (در طبیعیات) که آن نیز املائی فاضل در درس فلسفه است.

۸. الهیات، آخرین اثر فاضل تونی است و متضمن امتهات مسائل حکمت الهی. هم‌چنین مرحوم فاضل تونی در ترجمه محمدعلی فروغی از فنون سماع طبیعی شفا، سهم به‌سزایی داشته است.

معرفی کتاب

مرحوم بدیع‌الزمان فروزان‌فر در مقدمه‌ای که بر این کتاب نوشته، تصریح می‌کند که این کتاب رساله دکتری جناب فاضل تونی است که پس از پذیرفته شدن آن در شورای دانشگاه تهران موجب اعطای درجه استادی به ایشان شد. به گفته فروزان‌فر و نویسنده در مقدمه کتاب در واقع، این اثر تعلیقه‌ای است بر مقدمه قیصری بر شرح فصوص الحکم ابن عربی و چه بسا نیکوتر می‌بود، ناشر محترم کتاب را «تعلیقه بر مقدمه قیصری» یا همان‌طور که خود نویسنده بیان نموده است «تعلیقه بر شرح فصوص» می‌نامید.

همان‌طور که پیش‌تر ذکر کردیم، یکی از مهم‌ترین آثار در حوزه عرفان نظری، شرحی است که قیصری بر فصوص‌الحکم ابن عربی نگاشته و در آن هر فص را جداگانه شرح و تفسیر کرده است. وی در ابتدای کتاب خود، مقدمه‌ای در دوازده فصل نوشته و علت کتابت آن را بدین سان توضیح می‌دهد که «علم به این اسرار، که آن را در شرح فصوص بیان کرده‌ایم متوقف بر فهم قواعد و اصولی است که عرفا بر آن متفق‌القول‌اند. پس برای بیان این اصول که قاعده توحید بر آن بنا گردیده، نیاز به مقدمه‌ای است که آن را در دوازده فصل قرار داده‌ام.»^۱

جناب فاضل تونی در مقدمه کتاب خود اذعان می‌کند که چون کتاب شرح فصول الحکم قیصری از مهم‌ترین کتب اهل عرفان است و مقدمه آن در فهم مطالب کتاب بسیار اهمیت دارد، بر آن شده است تا برخی عبارات مشکل مقدمه آن را شرح و توضیح مختصری دهد تا فهم آن بر خوانندگان آسان‌تر شود. او بعد از ذکر شرح حال مختصری از ابن عربی و داود قیصری به متن اصلی رساله خود می‌پردازد که مشتمل بر یازده فصل با عناوین زیر است:

فصل اول: وجود واجب، فصل دوم: علم واجب، فصل سوم: اعیان ثابت، فصل چهارم: جوهر و عرض، فصل پنجم: عوالم کلیه، فصل ششم: عالم مثال، فصل هفتم: کشف و شهود، فصل هشتم: انسان کامل، فصل نهم: حقیقت محمدیه، فصل دهم: روح و بدن، فصل یازدهم: ولایت عامل و خاصه.

تا فصل دهم کتاب مطابق با ده فصل مقدمه قیصری است، لکن در فصل یازدهم، به توضیح مختصری

محمدحسین فاضل تونی

از فصل دوازدهم مقدمه قیصری پرداخته و از فصل یازدهم که در باب «روح اعظم و مراتب و اسماء آن در عالم انسانی» است، سخنی به میان نیاورده است. در هر فصل نیز به موضوعات مختلفی پرداخته که عبارت‌انداز:

وی در فصل نخست کتاب کلاً به مفهوم وجود و برخی احکام آن به طور عام، و حقیقت وجود و اثبات آن به طور خاص پرداخته است. او حقیقت وجود را واجد دو معنا می‌داند که یکی مفهوم وجود و دیگری مصداق آن است، وجود به معنای نخست واجد مراتب و در معنای دوم فاقد مراتب بلکه بسیط و سخت است. او به عدم خلط این دو معنا بسیار تأکید دارد و بسیاری از مشکلات را در فهم مباحث عرفان نظری منوط به خلط اسن دو حیثیت می‌داند.

فصل دوم، این بخش از کتاب به مباحث مربوط به علم حق تعالی اختصاص یافته است. بحث در خصوص «نفس الامر» بودن علم ذاتی حق و عدم عینیت میان علم ذاتی و عقل اول از عمده مباحث این فصل است. فصل سوم، اعیان ثابته، نحوه صدور و اقسام آن یعنی ممکن و ممتنع، ماهیات و تجلیات حق تعالی از جمله مباحث این فصل به شمار می‌آید. فصل چهارم، در این فصل به جوهر و عرض و مباحث خاص آن پرداخته است و در ادامه وجود منبسط را از جهت جوهریت آن بررسی می‌کند.

فصل پنجم، به مراتب هستی و عوالم مختلف اختصاص یافته است. او ضمن بررسی عوامل کلیه و جزئی، هستی را کتاب تکوین الهی دانسته که کلمات وجودی بر آن نقش بسته‌اند. فصل ششم، به عالم مثال و کیفیت آن می‌پردازد. فصل هفتم، طی بحث از تعیین و مراتب سه‌گانه آن، اطلاع بر حقایق را اعم از مشاهده و تحقیق می‌داند. اسفار اربعه ملاصدرا مبحث بعدی این فصل است.

فصل هشتم، آنچه در این فصل مطرح گشته، حقیقت انسانی و اعتبارات آن است. او عالم را صورت حقیقت انسانی، یعنی روحانیت پیامبر اکرم (ص) می‌داند. او سپس شرح مختصری از قول امیرالمؤمنین (ع) را در باب «نقط بآب بسم الله» بیان می‌کند. فصل نهم، درباره صادر اول یعنی حقیقت محمدیه و جامعیت آن بحث کرده و آن را صاحب تمام مراتب وجودیه معرفی کرده است وی سپس، طی بحث از مراتب سه‌گانه قیامت، ظهور و وحدت تامه را در قیامت کبری می‌داند. فصل دهم، به مباحث روح و بدن اختصاص یافته است و در فصل یازدهم، به ولایت عامه و خاصه پرداخته است.

نویسنده در هر قسمت، ابتدا مختصری از عبارت مقدمه قیصری را با عنوان «در بیان قول شارح» آورده و سپس به توضیح آن پرداخته است.

سبک نگارش مرحوم فاضل در این رساله به نثر قدیم است، اما به سبب سادگی و روانی خواننده در فهم متن با مشکلی مواجه نیست.

هم‌چنین مطالب کتاب را گاه به زیور اشعاری از حافظ مولوی، شیخ محمود شبستری، جامی آراسته. در برخی موارد نیز از آیات قرآن و روایات اهل بیت (ع) برای تأکید بر صحت مطالب استفاده می‌کند. شایسته بود محقق اثر، سراینده اشعار و مراجع و مأخذی را که اشعار و روایات از آنها نقل شده است، در پی نوشت کتاب ذکر می‌نمود.

نیز از جمله مواردی که کمبود آن در این کتاب بسیار حساس می‌شود، نمایه و فهرست اعلام، آیات، احادیث و اصطلاحات است که هم‌اکنون در اغلب کتب، برای کمک به محقق و خواننده آورده می‌شود. گفتنی است که در فهرست مطالب، ذیل فصل یازدهم، عبارت بدین گونه آمده است: «ولایع عامه و خاصه» که چیزی بیش از یک اشتباه ساده تاییبی نیست.

پی‌نوشت:

۱. قیصری، شرح فصوص الحکم، ۱۳۷۵، ص ۵.

۲. فی بیان الروح الاعظم و مراتبه و اسمائه فی العالم الانسانی.